Diskuse

Paměť a (soudobé) dějiny

Nejen nad třemi ročníky časopisu Paměť a dějiny

Jan Randák

Paměť a dějiny – to je název časopisu, ale i termíny vyjadřující rozdílné způsoby uchování a tradování minulosti, jež na sebe s rostoucí intenzitou narážejí. Problematika paměti se v humanitních vědách zařadila mezi populární a preferovaná témata. Někteří historici hovoří dokonce o globalizaci vzpomínání.¹ Je tomu tak mimo jiné díky zkušenosti civilizačních katastrof dvacátého století. Jedním z ústředních momentů světového či evropského výzkumu paměti je tudíž holokaust a s tím související problematika nacistického panství v Evropě. V českém veřejném prostoru a dějepisectví se hlásí vehementně o slovo paměť na dobu komunismu, koncentrovaná kolem symbolických letopočtů 1948, 1968 a 1989.

Vzájemný poměr mezi historií a pamětí je jednoznačný pouze při zběžném pohledu. Často bývá mezi tyto dvě podoby minulosti vnášena striktní rozdílnost. „Klasik žánru“ Pierre Nora například soudí, že paměť je sice nepostradatelným zdrojem pro historii, sama historie je však víc než paměť.² Na jedné straně zdánlivě objektivní,

1 Viz LANGEWIESCHE, Dieter: *Zeitwende: Geschichtsdenken heute*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008, s. 21.

2 Viz ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: O paměti, historii, vědomí a nevědomí: Současná bádání v paměťových studiích. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 4, č. 2 (2007), s. 237.

suchá, neosobní historie – výsledek vědecké práce. Na straně druhé emocemi a subjektivitou zatížená selektivní paměť konkrétních aktérů a různě velkých kolektivů. Uvažujeme-li však o historii důkladněji, zjistíme, že i ona je živou promluvou. Je artikulována historiky – nositeli konkrétních názorů, jejichž badatelská východiska ovlivňují již samotný výběr zkoumaného tématu. I v základech historie tudíž nalezneme subjektivní rysy. Co však stále dějiny od paměti odlišuje, je jejich ověřitelnost a dohledatelnost v pramenech, krátce řečeno – poznámkový aparát. Ovšem stejně jako paměť, i dějin může být více a přirozeně mezi jejich verzemi vznikají třecí plochy. Důležité však je, jakou variantu minulosti v podobě historie a paměti oficiálně proklamují státní instituce, politické strany či reprezentanti významných sociálních skupin. Jde o to, co z mlhoviny minulosti zůstane aktualizováno pro současnost, respektive co dané sociální entity a jejich mluvčí do kolektivní paměti pojmu, co z minulosti vyhodnotí jako významné, a tudíž hodné zapamatování.

Například německá historička Heidemarie Uhlová vnímá kolektivní paměť jako symbolickou formu projevů skupinové identity se zřetelnou politickou funkcí.³ Paměť coby politikum představuje proměnlivé obrazy dějin kolektivu. Ty Uhlová chápe jako nestabilní, diskurzivně vytvářené a veřejně prezentované vyjádření kolektivních identit; jako „výsledek inscenace minulosti na jevišti veřejné komunikace, v níž se dosavadní tradice reprodukují a upevňují, ale mohou se i měnit“.⁴ To vše v kontextu mocenských vztahů a tendencí uvnitř daného kolektivu, jež usilují o prosazení a dominanci. I proto lze čas od času slyšet z úst různorodých aktérů proslovy o boji o paměť či zápasu o výklady historie.⁵ V souvislosti s historií soudí v podobném duchu i Zdeněk Beneš, jenž připomíná „operativní“ podobu minulosti. Ta se „zjevuje“ v poměru k přítomnosti a jejím potřebám. Jedná se o proměnlivý obraz minulých dějů, v němž přítomnost se svými potřebami či očekáváními nalézá nejen svou legitimizaci, ale i poučení, případně varování.⁶

Vztah mezi dějinami a pamětí má velmi zajímavou dimenzi i z hlediska periodizace historie – totiž soudobé dějiny. Jejich specifikem, akcentovaným od samotného ustavení této disciplíny Hansem Rothfelsem v Německu roku 1953, je totiž její zájem o nejmladší minulost. Soudobé dějiny charakterizuje odborný zájem o čas prožívaný, o dobu, pro niž existuje svědectví žijících aktérů. Soudobé dějiny tedy

3 UHL, Heidemarie: Kultur, Politik, Palimpsest: Thesen zu Gedächtnis und Gesellschaft am Beginn des 21. Jahrhunderts. In: SCHMID, Harald (ed.): *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis: Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2009, s. 40.

4 Tamtéž, s. 44.

5 Tamtéž, s. 45.

6 Do této kategorie patří i zmiňovaná potřeba vyrovná(vá)ní s dějinami. (Viz BENEŠ, Zdeněk: *Minulost v médiích či mediální minulost?* In: JIRÁK, Jan – WOLÁK, Radim (ed.): *Mediální gramotnost: Nový rozměr vzdělávání*. Praha, Radioservis 2007, s. 36.)

představují pomyslný prostor střetávání odborného výzkumu s prožitky aktérů, nositelů vlastní paměti na dané období, popřípadě vypravěčů osobních příběhů a představ o nedávné historii. Soudobé dějiny coby epocha historie tudíž nepatří pouze historikům-odborníkům. Na jejich obrazu se podílejí i laici, i ti si pamatují. Dieter Langewiesche tento fakt vnímá jako demokratizaci historie, jež však zároveň může vést k laicizaci a zjednodušování dějin.⁷

S tímto specifikem je však spojen politický náboj soudobých dějin – často se zabývají otázkami souvisejícími s aktuální současností. Charakteristický příklad v dnešní době poskytují kauzy odhalovaných spolupracovníků a agentů Státní bezpečnosti v řadách zástupců českého kulturního i politického života. Soudobé dějiny mají tudíž neodmyslitelnou politickou dimenzi, propojenou i s hledáním a vytvářením politické identity daného společenství – nejenže dávají nedávné minulosti tvář, zároveň prostřednictvím výkladu historie formují i politické a historické vědomí společnosti. Obzvláště to platí pro středoevropské prostředí od konce osmdesátých let minulého století, v němž se po pádu komunistických diktatur uvolnil politický prostor, nabízející se k zaplnění novými pořádky a idejemi. V rámci transformace střední Evropy se objevily nové obrazy dějin a mýty, měnila se kolektivní paměť.

Vzpomínáním je zasazena i česká společnost, která po listopadu 1989 začala nově formulovat své dějiny. V úvodu práce *Češi a jejich komunismus* připomíná Françoise Mayerová fakt, že s pádem komunistického panství se dostal vztah společnosti k minulosti „do samého jádra procesu budování identity. Existuje mnoho způsobů, jak se stavět proti minulosti nebo jak se od ní distancovat. Minulost se pak posuzuje podle toho, co chceme vybudovat...“⁸ To se týká i vztahu k době nesvobody a jejím představitelům; vztahu, v jehož rámci se kolektiv nejen vymezuje vůči konkrétním událostem či hodnotám, ale zároveň vytváří obraz sebe sama – zacházení s minulostí a formování kolektivní paměti hovoří o tom, co bylo, zároveň však odráží současnost. Obsah, struktura i další specifika dějinného vyprávění vyjadřují aktuální poměry a zájmy, jsou jejich projekcí.⁹

Debaty polistopadové éry o komunistické minulosti je často nesena snahou o odsouzení „všeho zla“, které komunismus reprezentuje a jehož nositelem byl. Podle Françoise Mayerové je české odsuzování komunismu specifické v tom, že se orientuje na individualizaci provinění, které je přisuzováno konkrétním představitelům a vykonavatelům komunistické moci.¹⁰ Dokládají to nejen většinou medializované

7 Viz LANGEWIESCHE, D.: *Zeitwende*, s. 23–25 (viz pozn. 1).

8 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009, s. 9.

9 Viz SCHMID, Harald: *Geschichte, Erinnerung, Politik: Einführende Überlegungen*. In: TÝŽ: *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis*, s. 7 (viz pozn. 3).

10 MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 10.

justiční případy, ale třeba i pozoruhodné aktivity umělecké skupiny Pode Bal.¹¹ Podobné „demaskující“ tendence dávají diktatuře tvář, nabízejí možnost ostrakizovat viníky i bývalé elity. Vedlejším efektem tohoto hledání zodpovědnosti za zločiny a fungování komunistického režimu však může být to, že se mimo historickou reflexi ocitá většinová společnost a její postoje, kterým se tak – bezděčně či cíleně – dostává morální satisfakce. Oficiální struktury však život společnosti nutně nejrozličnějším způsobem prostupovaly a společnost umožňovala jejich fungování, přičemž toto propojení a participace na sebe braly různé podoby. A není nutné se nad problémem zamýšlet v intencích vyostřeného morálního dilematu mezi riziky „života v pravdě“ a konformismem pověstného zelináře, vystavujícího do výlohy obchodu hesla vyzývající ke spojení proletářů všech zemí,¹² aby bylo zřejmé, že bez mnohostranného zkoumání dějin společnosti bude obraz československého komunismu zkreslený a nevěrohodný.

* * *

Tyto úvodní poznámky nechtějí být pouhým plýtváním tiskařské černě, ale mnohem spíše nastíněním kontextu, v němž je možné reflektovat profilovou revue Ústavu pro studium totalitních režimů *Paměť a dějiny*. V programovém úvodníku prvního čísla zakládající ředitel ústavu Pavel Žáček časopis charakterizoval jako popularizační čtvrtletník o dějinách totalitních režimů ve 20. století na území Československa, který má ambici oslovit širší čtenářskou obec.¹³ Vztah časopisu k mateřské instituci pak Žáček jasně vyjádřil slovy, že bude představovat její osobitou a reprezentativní publikační platformu.¹⁴ V souladu s koncepcí ústavu mu také připsal morálně akcentované poslání „prezentovat široké odborné i laické veřejnosti činy odporu proti oběma režimům, nalézat ty až dosud bezejmenné hrdiny, jejichž osudy stále čekají na svá odhalení v přítomných archivních fondech“.¹⁵ Časový záběr periodika je vymezen lety 1938 a 1989, a v tomto rozmezí především dobám nesvobody, které Pavel Žáček v úvodníku k prvnímu číslu výmluvně, zároveň však apelativně charakterizuje jako naši nedávnou tragickou minulost.¹⁶ Už sama tato

11 Umělecká skupina Pode Bal připravila dvě výstavy s názvem Malík urvi I a II (čti dohromady). První se konala již v lednu 2000 v pražské Galerii Václava Špály, kde bylo vystaveno více než třicet portrétů bývalých spolupracovníků KGB a StB či komunistických funkcionářů, kteří zastávali významná místa v české společnosti i po listopadu 1989. Na jaře 2010 navázala skupina další akcí, tentokrát namířenou proti soudcům a státním zástupcům působícím v současné české justici, kteří se před listopadem 1989 podíleli na politických procesech. (Viz <http://www.doxprague.org/cs/exhibition?24/about>, staženo 30.6.2010.)

12 Viz HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Praha, Lidové noviny 1990.

13 ŽÁČEK, Pavel: Editorial In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 4.

14 TÝŽ: Editorial. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 3.

15 TÝŽ: Editorial. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 3.

16 *Tamtéž*, s. 4.

reflexe napovídá, jakým způsobem budou desetiletí nacistického a komunistického panství na stránkách čtvrtletníku prezentována.

Podle původních představ načrtnutých v úvodním čísle roku 2007 měl mít časopis, tematicky koncipovaný obdobně jako titul *Pamäť národa* slovenského Ústavu paměti národa, ustálenou strukturu. Ústřední rubrika „Studie a články“ je vyhrazena pro rozsáhlejší texty pojednávající na základě archivního výzkumu o vybraných tématech. Oddíl „Struktury moci“ má seznamovat s vnitřním fungováním a organizací bezpečnostních aparátů nacistického a komunistického režimu a přinášet informace o jejich činitelích. Každé číslo oživuje rozhovor s aktéry, do jejichž osudů výrazně zasáhl nacismus a/nebo komunismus (například Slavomír Klaban, Petr Sís, Igor Lukeš, Jiří Gruša, Luboš Dobrovský nebo Stanislav Devátý). Svě pevné místo má v časopise rubrika dokumentů, zásobovaná v prvních ročnících téměř výhradně archiváliemi z provenience ministerstva vnitra. Vedle ní se po dvou číslech vytratila podobně laděná rubrika „Zabaveno!“, nepravidelně se objevuje oddíl „Vězeňská zařízení“. Mnohé si mohli čtenáři slibovat od zamýšlené prezentace „míst paměti“, mezi něž redakce časopisu počítala různá pietní místa a památníky připomínající oběti totalitních režimů, stejnojmenná rubrika však bohužel brzy zanikla. Poněkud zaměnitelně pak působily biograficky koncipované oddíly, totiž „Pro totalitu“ a „Proti totalitě“ vedle „Příběhů dvacátého století“. Prve uvedená „dvojrubrika“ sloužila k prezentaci osudů lidí, kteří stanuli na jedné z protivných stran „barikády totality“, jejich protagonistů a odpůrců. Zatímco její životnost však nepřesáhla prvé dva ročníky, ve spolupráci s Českým rozhlasem nadále vznikají „Příběhy dvacátého století“, umožňující nahlédnout do tragických i hrdinských, vždy však pozoruhodných životních osudů v konfrontaci s dějinnými otřesy „věku extrémů“. Závěr každého čísla tvoří drobnější oddíly. Pod názvem „Představujeme“ se nacházejí informace o domácích i zahraničních institucích mapujících historii totalitních systémů. „Fórum“ bylo zamýšleno jako místo k uveřejňování polemických a diskusních statí nad problémy vyrovnávání s minulostí, spíše je však vyplňují žánrově rozmanité příspěvky, pro něž se možná nenašel prostor v jiných rubrikách. Zaujmu „Zapomenutá slova“, nabízející odlehčený výklad vybraných termínů a označení těsně spjatých s dobou nesvobody. Ke slovu nakonec přicházejí zprávy o dění v mateřském ústavu či v historické obci a recenze. Pomyslnou třešničku na dortu měly zřejmě představovat „Eseje“, se slibným začátkem v podobě statě britského historika Normana Daviese „Evropa ve válce 1939–1945“ v úvodním čísle však bohužel také skončily.

Nastíněná struktura časopisu působí zajímavě, zároveň však dokládá jeho převažující orientaci na organizační struktury nacistického a komunistického systému, na jejich aktéry, fungování represivních orgánů, porušování občanských i lidských práv, potlačovatelské nástroje. S tím koresponduje jako druhá stránka mince pozornost věnovaná jednak obětem obou diktatur, formám a případům perzekuce a jejich následkům, jednak individuálním a kolektivním příkladům vzdoru, odboje a odporu. Takto koncipovaný časopis měl podle prvního vedoucího redaktora Petra Koury a vedoucího oddělení výzkumu Petra Blažka (oba mezitím po vnitřních konfliktech z ústavu odešli) mapovat „z nejrůznějších úhlů jak nacistický,

tak komunistický totalitní režim“.¹⁷ Po více než třech letech existence časopisu se však nabízí otázka, nakolik se podařilo tomuto záměru dostát – a zda se ve výsledku nejedná spíše o různorodé doklady jedné, stále stejné tváře nacistického i komunistického panství. Jinak řečeno, zda proklamovanou pluralitu perspektiv ve skutečnosti nenahradil jediný úhel pohledu na různé projevy a události „období nesvobody“.

Jak již bylo naznačeno, původně představenou skladbu časopisu se zčásti nepodařilo naplnit, byť v hlavních obrysech zůstala zachována. Stabilně se vyskytují rubriky Struktury moci, Dokumenty, Fórum, Příběhy dvacátého století. Je škoda, že redakce rezignovala na slibované zamýšlení nad historií v podobě esejů. Ty by totiž mohly dodat jednotlivým číslům žádoucí přesah mimo oblast represí, struktur, obětí či pachatelů a také poskytnout jistý myšlenkový vzlet, vyvažující až přílišnou spoutanost mnoha příspěvků archivní materií. Osobně lituji rychlého zrušení rubriky „Místa paměti“, která mohla přinášet informace o topografii pietních a památných míst spjatých s akty nacistického a komunistického násilí a s odporem proti oběma diktátorským režimům. Bylo by zajímavé sledovat, jaké lokality a příklady budou autoři vybírat coby místa, v nichž by měla sedimentovat paměť čtenářů, obecně snad i kolektivní paměť veřejnosti. Prozradili by tím o sobě, jak paměť vnímají, co si pod ní představují, respektive jakou představu mají o tom, co si mají čtenáři v souvislosti s časy nesvobody pamatovat. Publikum je tak ochuzeno o představení někdy i nenápadných, přehlédnutelných míst vytvářejících specifickou historicko-pamětní topografii (nejen) českých obcí.¹⁸

Tvůrci časopisu zůstali čtenářům víceméně dlužni také avizované polemické a diskusní statě, předně nad problematikou vyrovnávání s minulostí. Rubrika „Fórum“ tento účel neplní; případný diskusní náboj v sobě ukrývají spíš některé texty v oddílu „Třetí odboj“ (třebaže jejich rétorická poloha je spíš konstatující či persvazivní), jenž obohatil skladbu časopisu od třetího ročníku. Mám na mysli článek Václava Vebera bilancující historiografii třetího odboje na českých vysokých školách,¹⁹ k němuž by se dalo přiřadit ještě dříve přetištěné znění referátů Eduarda Stehlíka a Tomáše Bursíka obhajujících, potažmo dokazujících existenci třetího odboje ze semináře, jenž se konal v parlamentním Senátu v listopadu 2007.²⁰ Vzhledem k agendě ústavu, vyvíjejícího velkou aktivitu při prosazování zákona

17 KOURA, Petr – BLAŽEK, Petr: Editorial. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 4.

18 Zajímavý příklad zkoumání komunistické diktatury ve vztahu k paměti představuje práce známého německého historika Martina Sabrowa *Erinnerungsorte der DDR* (München, C. H. Beck 2009).

19 WEBER, Václav: Dvacet let: Historiografie třetího odboje na českých vysokých školách dvacet let po pádu komunismu. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 4 (2009), s. 114–117.

20 Návrh zákona o třetím – protikomunistickém – odboji. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 191–197.

o třetím odboji, je možné považovat tuto rubriku ve struktuře časopisu nyní za klíčovou. Kontroverze, které tento pojem v odborné historické veřejnosti vyvolává, však do ní ke škodě věci nepronikají. Úskalí tohoto programově neproblematického přístupu vystihl Jiří Suk v analytickém zamyšlení nad *Pamětí a dějinami*, sepsaném na požádání redakce časopisu: „Nejednoznačný fenomén třetího odboje tu ovšem není vysvětlen, předpokládá se jako všeobecně známá a přijatá skutečnost. Pokud se týká textů na toto téma otištěných v *Paměti a dějinách*, pak se zdá, že nejprve byl vytvořen silně poptávaný pojem a teprve pak se začaly hledat důkazy pro jeho historickou existenci. Tento hypotetický přístup je pochopitelně možný, jen mu chybí formulace samotné hypotézy.“²¹

Takovýto neproblematický vztah k předpokladům a předmětu vlastního bádání je pro časopis charakteristický i obecně. Zatím v něm chybějí metodologické a teoretizující texty věnované možnostem a limitům výzkumu soudobých dějin, problematice totalitarismu a výzkumu totalitních panství, srovnávání nacistické a komunistické diktatury a podobně. Postrádám i kritičtější reflexi, respektive vypořádání s prameny orgánů a institucí (především) komunistického režimu. Týká se to v první řadě dokumentů Státní bezpečnosti, jejichž materiál se přitom sytí většina článků a edic časopisu.²² I na dokument, respektive historický pramen je dnes totiž nutné nahlížet jako na „nečistou“ surovinu, vyjadřující spíše moc minulé společnosti, mimo jiné i nad pamětí.²³ Ve sledovaných číslech časopisu se nachází pouze jeden příspěvek věnovaný rozboru dokumentů Státní bezpečnosti, a to v souvislosti s výbušnou kauzou zatčení agenta-chodce Miroslava Dvořáčka a údajným udavačstvím spisovatele Milan Kundery.²⁴

Jednotlivá čísla přinášejí řadu článků i studií, nahlédneme-li však do obsahu prvních tří ročníků, zřetelná většina textů je věnována době komunismu. Příspěvky zabývající se obdobím nacistické okupace nalezneme ve větší míře až ve třetím ročníku. Tento stav možná souvisí s personálním obsazením jednotlivých oddělení mateřského ústavu, zároveň však může vypovídat o (ne)schopnosti časopisu získávat autory z mimoústavních řad.

Není úkolem tohoto textu hodnotit úroveň jednotlivých článků, jež byly na stránkách *Paměti a dějin* uveřejněny. V naznačeném koncepčním rámci této revue často přinášejí zajímavá témata, ovšem s dosti nerovnoměrnou kvalitou zpracování. Ved-

21 SUK, Jiří: Čtyři (ještě nekompletní) ročníky časopisu *Paměť a dějiny* (2007–2010): Pokus o kritickou analýzu, s. 8. (Rukopis.)

22 K tématu viz např. TOMEK, Prokop: Svazek StB jako historický pramen. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 208–214.

23 Viz LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Praha, Argo 2007, s. 15.

24 KOUTSKÁ, Ivana – ŽÁČEK, Pavel: Rozbor dokumentů o zatčení „agenta-chodce“ Miroslava Dvořáčka. In: *Paměť a dějiny*, roč. 2, č. 4 (2008), s. 61–84. Je otázka, zda by takový článek vznikl, nebýt právě této mimořádně medializované kauzy, v níž se ÚSTR výrazně angažoval.

le již etablovaných odborníků a znalců dané problematiky – Petra Blažka, Tomáše Bursíka, Petra Koury, Prokopa Tomka či Václava Vebera – se zde prezentují výsledky práce mladších i začínajících badatelů bez patřičných zkušeností. Jejich absence se pak přirozeně podepisuje na celkové úrovni a výsledném dojmu z textu. Pozitivně lze však vnímat snahu o odborný přístup ke zvoleným tématům. V této souvislosti platí, že „časopis se časem více přiblížil tradičnímu pojetí odborné revue, založené především na výsledcích pozitivisticky laděného prvovýzkumu“. ²⁵ Popularizační akcent je více než v textech patrný v bohaté a pestré obrazové náplni a celkové grafické úpravě revue.

Za zajímavé považují většinou ty články, které případy represí či odporu dokládají na událostech z každodenního nebo kulturního života. Zcela jistě k nim patří příspěvky Pavlína Formánkové o propagandě spojené s procesem proti Miladě Horákové ²⁶ či o politických souvislostech kampaně proti „americkému brouku“. ²⁷ Problematiku represí dvou režimů v oblasti populární kultury na osudu jazzového hudebníka Rudolfa Antonína Dvorského poutavě podal Petr Koura. ²⁸ Zrozením a utvářením občanské společnosti v čase pražského jara 1968 a společenskými důsledky jeho potlačení se zabýval Tomáš Vilímek. ²⁹ O špionážních aktivitách na československém území v sedmdesátých a osmdesátých letech podává užitečný přehled stať Prokopa Tomka. ³⁰ Atraktivní námět si zvolil Petr Hrubý, jeho článek o ideovém klamu a strážlivění českých komunistických intelektuálů však zůstal nakonec u pouhého slovníkového výčtu aktivit a „prozření“ vybraných aktérů se závěrečným důrazem na Milana Kunderu. Žádného zobecnění či analýzy se přitom čtenář nedočká. ³¹ Polemické vyznění má článek Václava Vebera, který se zabývá rolí Edvarda Beneše v únorových dnech roku 1948 a (ne)ústavností komunistického převzetí moci. ³² Výčet obsahově, či alespoň námětově zajímavých textů mohu uzavřít příspěvkem Jana Kalouse analyzujícím průběh a události noci z 28. na 29. března 1969 po vítězství

25 SUK, J.: Čtyři (ještě nekompletní) ročníky časopisu Paměť a dějiny, s. 6 (viz pozn. 21).

26 FORMÁNKOVÁ, Pavlína: „Vypořádali jsme se s Horákovou, vypořádáme se i s americkým broukem!“ Kampaň provázející proces s JUDr. Miladou Horákovou. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 20–41.

27 TÁŽ: Kampaň proti „americkému brouku“ a její politické souvislosti. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 22–38.

28 KOURA, Petr: „Kola osudu nezastávím...“ Král české taneční hudby R. A. Dvorský před komunistickým soudem. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 6–19.

29 VILÍMEK, Tomáš: Občanská společnost a její význam v období Pražského jara. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 2 (2008), s. 6–17.

30 TOMEK, Prokop: „Špionáž“ v normalizačním Československu. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 3 (2008), s. 5–24.

31 HRUBÝ, Petr: O vině, nápravě a zapomnění: Ideová eroze stranických intelektuálů. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 4 (2008), s. 5–17.

32 VEBER, Václav: Jak to bylo s demisemi v únoru 1948. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (2009), s. 5–10.

československých hokejistů nad sovětskou sbornou, kdy veřejnost využila sportovního úspěchu k protestům proti sovětské okupaci.³³

Na opačný pól řadím problematický a tendenční příspěvek Pavla Žáčka nazvaný „Proč se stavíme proti“, který si bere na mušku argumenty oponentů zákona o zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů a Archivu bezpečnostních složek během jeho projednávání v letech 2006 a 2007. Jedná se o nešťastně pojatý text, jakému by se měl časopis vyhýbat: „V červnu [2009] uplynuly dva roky od přijetí našeho³⁴ zákona č. 181/2007 Sb. Není od věci si dnes připomenout některé kritické opoziční hlasy, které zazněly během projednávání návrhu zákona o Ústavu paměti národa ... a Archivu bezpečnostních složek. (...) Třeba jenom z důvodu jejich konfrontace se skutečností.“³⁵ Pokud se chtěl časopis k tehdejšími námitkám poslanců z řad Komunistické strany Čech a Moravy a Československé strany sociálnědemokratické vrátit a konfrontovat je s reálnými výsledky zpochybňovaných institucí, šlo jistě zvolit formu analýzy diskurzu levicových poslanců. Anebo se autor mohl pustit do hodnocení prezentovaných názorů a vyvracení artikulovaných obav. Místo toho se však spokojil s výčtem kritiků z poslaneckých lavic a drobnými glosami některých výhrad.

O důvodech a postojích dotyčných zastupitelů si může každý myslet své. Na stránkách revue zastupující státní instituci, která stále budí protikladné reakce, by se ovšem měla objevit podložená argumentace dokazující, že ústav i časopis usilují o korektní polemiky. Takto může Žáčkův text působit jako jmenovité poukazování na osoby, jež byly proti zřízení – jak Žáček připomíná na jiném místě – dvou ze zákona nezávislých institucí.³⁶ A pokud věc domyslíme do důsledků, mohl by někdo takovému textu porozumět jako veřejnému označení těch, kteří se brání údajně nezávislému, a tudíž zřejmě i objektivnímu obrazu časů nesvobody a represivní tváře (především komunistického) režimu – tedy jako označení těch, kteří se stavějí proti vyrovnání s naší totalitní minulostí. Jejich argumenty pak mohou být jaksi automaticky diskvalifikovány.

V recenzi na první dvě čísla *Paměti a dějin* vyslovil Jiří Suk hodnocení, s nímž se lze ztotožnit – časopis se rozbíhá nadějně různými směry, okruh přispěvatelů je však zatím omezen na zakladatele mateřských institucí. Suk přitom vyslovil naději, že se autorské zázemí rozšíří o další badatele.³⁷ Jeho očekávání se bohužel nena-

33 KALOUS, Jan: ČSSR – okupanti 4:3: Analýza jedné březnové noci. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 2 (2009), s. 22–43.

34 Kurzivou zvýraznil autor. Kdo je míněn zájmenem *naš*, se čtenář nedozví: zaměstnanci ÚSTR, či přímo celá česká veřejnost?

35 ŽÁČEK, Pavel: Proč se stavíme proti: Argumenty opozice proti zákonu o Ústavu a Archivu v letech 2006–2007. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 2 (2009), s. 137.

36 TÝŽ: Editorial. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 4 (2009), s. 3.

37 SUK, Jiří: Povedený start nového časopisu: Revue *Paměť a dějiny*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 30, č. 5 (2008), s. 8.

plnilo – uzavřený autorský kolektiv zůstal jistým limitem časopisu po celé první tři ročníky. Neopakovala se sice situace z počátečních dvou čísel, postavených jen na několika málo autorech, byť odborně zdatných (Petr Blažek, Tomáš Bursík, Petr Koura), nicméně i v dalších svazcích se setkáváme většinou se stále stejnými jmény. Naprostá většina z nich působí v Ústavu pro studium totalitních režimů. V žádném případě nechci zpochybňovat jejich kvalifikaci, platí však, že o kvalitě odborného časopisu svědčí mimo jiné i příspěvky renomovaných autorů z celého oboru. Právě těch se však *Paměť a dějinám* nedostává, což je na újmu jejich tematické, a především názorové pestrosti, která by jistě přispěla ke zvýšení atraktivity titulu.

Spojení pojmů *paměť* a *dějiny* v názvu časopisu potenciálně otevírá širokou paletu možných přístupů k minulosti. Stopy onoho půlstoletí ohraničeného nástupem jedné a zánikem jiné diktatury – půlstoletí tvořícího náplň výzkumné činnosti ústavu – jsou v současné české společnosti pochopitelně stále zřetelné; bylo by chybou se domnívat, že jsme se po dvaceti letech života v liberálnědemokratickém řádu od této minulosti zásadně oprostili. A zdaleka se přitom nejedná jen o politickou sféru, v níž je nejviditelnějším dědictvím minulosti existence stále početné a silné komunistické strany – a v souvislosti s touto pro mnohé iritující skutečností neustávající snahy o nalezení kompenzačních legislativních mechanismů vypořádání s minulostí, kterou tato strana zpřítomňuje. Způsoby myšlení, vzory jednání, hodnotový systém a stereotypy mnoha obyvatel této země byly formovány předlistopadovou realitou. O nejednoznačném, avšak živém vztahu k ní vypovídají často reprodukováné filmové „hity“ padesátých let, televizní seriály z doby „normalizace“ i hudební šlágry „osmdesátek“. I takovou podobu může mít paměť na dobu nesvobody.

Časopis *Paměť a dějiny* si bohužel vymezil své badatelské pole, aniž se pokusil v nějakém zásadnějším textu koncepčně vyložit, jak rozumí těmto dvěma ústředním pojmům a jejich vztahu a co z toho plyne pro jeho směřování. Atraktivní titul periodika, vzbuzující sám o sobě mnohoslibná očekávání, tak jaksi visí ve vzduchuoprázdnu. (Mimochodem se tím evokuje přístup samotné mateřské instituce, která se ve svém názvu hlásí k význačnému, zároveň však diskutabilnímu a značně polarizujícímu pojmu totalitarismu, aniž by usilovala o teoretickou precizaci tohoto svého ukotvení.) Už o tom byla řeč, ale jestliže vezmeme za bernou minci obsah prvních tří ročníků časopisu, tak dějiny, které se zde představují, jsou „na rubu“ především dějinami komunistického útlaku, represí, zločinů a pachatelů a „na lici“ dějinami vzdoru, obětí či dosud neznámých hrdinů.³⁸ Nasnadě je pak otázka (suge-

38 Takto prezentované příklady a způsoby vládnoucího režimu přitom časopis staví do kontrastu s demokratickými principy, s dnes očekávanými pravidly fungování právního státu. V portrétu řeholnice Anny Magdaleny Schwarzové např. Adam Drda píše: „Když Anna Magdalena Schwarzová jezdila do Polska, byly její cesty pochopitelně spojené s ‘protistátní činností’ – komunistickým režimem opovrhovala a byla ochotna dělat spoustu věcí, které považovala za dobré. Ty jsou v demokratickém světě normální, ale KSČ a Státní bezpečnost v nich spatřovaly

rovaná i názvem časopisu), zda obraz „doby nesvobody“ v paměti české společnosti má být exponován právě na takto kontrastní duální matici. Kolik místa a jaká důležitost v něm však připadá tomu, co tvořilo převažující část životní náplně většiny obyvatel komunistického Československa? Komunistický režim je jistě celkem snadným terčem kritiky a odsouzení stejně jako jeho odpůrci předmětem uznání a obdivu. Co si však počít s těmi, kteří v něm žili a ani se s ním neztotožňovali, ani vůči němu nevymezovali natolik, aby je bylo možné zařadit do škatulek „pro totalitu“ nebo „proti totalitě“?

Především doba komunistického panství by neměla být petrifikována výlučně jako čas nadvlády komunistické elity nad ovládanou společností. Taková optika může v konečném důsledku vytěsnit důležité tázání po zdrojích udržujících diktaturu v chodu, po motivacích třeba i oněch havlovských zelinářů, kteří se na jejím fungování na různých stupních společenské či politické hierarchie více či méně podíleli. Jak si například vysvětlit, že se česká společnost relativně snadno adaptovala na konzumní variantu socialismu v sedmdesátých a osmdesátých letech a prakticky až do poloviny listopadu 1989 budila dojem, že si ani nepřeje jeho pád?³⁹ Stačí nahlédnout do let „normalizace“, respektive pozdního socialismu, aby bylo zřejmé, že otevřená opozice vůči komunistické moci byla záležitostí menšiny. Jak připomíná Françoise Mayerová, pro většinu obyvatel žádná reálná alternativa k panujícím poměrům neexistovala a disidenti byli mnohými pokládáni za idealisty a donkichotské odvážlivce.⁴⁰ Ve „Vzpomínce na Jana Beneše“, uveřejněné v rubrice Proti totalitě, Petr Koura mimo jiné píše, že právě tento spisovatel „nastavoval svým nekonformním životem většinu svých generačních vrstevníků, kteří podlehlí stalin-skému či husákovskému vábení, nelichotivé zrcadlo“.⁴¹ Zůstává otázkou, nakolik jsou takové soudy vyjádřením dobové reality a nakolik spíše zpětnou projekcí ze současných autorových pozic.

V rámci české historické obce již obdobné názory zazněly, nicméně je třeba zopakovat, že pro dobu dvou diktatur na českém, respektive československém území se historickému výzkumu nabízejí jako perspektivní rovněž další témata, jako třeba problematika každodennosti, materiální kultury, konzumu, hospodářských i soci-

ohrožení. Dilem to byla opodstatněná obava, protože svobodné jednání v jakékoli oblasti totalitní režim automaticky podřívá; dilem šlo o důsledek paranoidního myšlení totalitního aparátu, který spatřuje 'spiknutí' ve všem, co neschválil a čemu nerozumí.“ (DRDA, Adam: „S komunismem jsem nikdy nekoketovala“: Portrét řeholnice Anny Magdaleny Schwarzkové, vězeňkyně dvou totalit. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 186.)

39 Viz SUK, Jiří: Komunistická minulost jako politický problém: Nástin vývoje 1989–2009. In: *1989–2009: Společnost – Dějiny – Politika*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny 2010, s. 2. Sborník z konference v Liblicích je dostupný v elektronické podobě na adrese <http://www.boell.cz/downloads/suk.pdf> (staženo 2.8.2010).

40 MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 145 (viz pozn. 8).

41 KOURA, Petr: Vzpomínka na Jana Beneše. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 179.

álních poměrů. Očekávat bychom mohli příspěvky či diskuse o mezích nesvobody a strategiích života v ní – o hranicích i šíři „hracího pole“ lidí žijících v diktatuře. Za pozornost stojí výzkum symbolických arzenálů a projevů obou diktatur – analýza symbolů, hesel, jazyka či obrazů právě jako substrátu paměti, respektive médií formujících a normujících paměť. Vždyť obě diktatury se usilovně snažily vyzdvihnout či naopak potlačit konkrétní obsahy (historického) vědomí společnosti.

Domnívám se, že přibližovat „nesvobodu“ pouze prostřednictvím akcentování represivních zásahů státu či vládnoucí strany vůči společnosti, prostřednictvím popisu mocenských struktur a jejich tváří, by mohlo být v konečném důsledku kontraproduktivní. Jistěže je třeba poukazovat i na ně, aby se však historie několika desetiletí nesmrkla do výčtu křivd a seznamu „padouchů“, mělo by se jim dostávat osvětlení v širším záběru.⁴² Konkrétní představitelé moci byli přece zároveň zapředeni do sítí rodinných, sousedských či přátelských vztahů a zapojeni do různorodých zájmových a volnočasových aktivit, realizovali se v zahrádkářských, mysliveckých či sportovních organizacích a podobně. V těchto sociálních vazbách se odvíjela nikoli nepodstatná část jejich životů, zde komunikovali, vyjednávali, navazovali vztahy. Ze soukromé či polosoukromé sféry se mnohdy odvíjela motivace jejich společenských a politických postojů.

Osudy a činy konkrétních aktérů jsou srozumitelnější na pozadí znalosti dobového kontextu. Díky ohledu na souvislosti se líčení „doby nesvobody“ může uvarovat tendence k přílišné individualizaci a fragmentaci dění, jejímž rysem je příběhovost, zaměřená jak na lidské osudy, tak na události – příběhovost často typická pro zkratkovitá mediální sdělení, jež se vyžívají ve vyhocených osobních dilematech a soustřeďují na polarizující problém dobra a zla, „hrdinství“ a „zbabělosti“.⁴³ Opět se zde dostáváme k problému historické paměti určitého společenství a k tomu, jak jí rozumí tvůrci časopisu *Paměť a dějiny*. Co vlastně zamýšlejí prostřednictvím individuálních příběhů promlouvajících z jeho stránek čtenářům sdělit? Mají snad tyto osudy reprezentovat širší kolektivní paměť – národa, jeho demokratických složek, bojovníků proti totalitě, čtenářů periodika – respektive měly by formovat kolektivní vzpomínání tak či onak definovaných recipientů? K takovému přesahu jejich podání leckdy zrovna nevybízí. Například články v rubrikách Pro totalitu a Proti

42 Nejsem přesvědčen o účelnosti uveřejňování soupisů a fotografií představitelů různých stupňů mocenského aparátu, jak jsme toho na stránkách revue *Paměť a dějiny* svědky. Příznačná je v této souvislosti řada výstav s názvem „Tváře moci“, jež zorganizoval ÚSTR, konkrétně výstava ve Slaném pranýřující lokální představitele StB (Tváře moci ve Slaném. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 3 (2009), s. 131).

43 Viz BENEŠ, Zdeněk: Minulost v médiích či mediální minulost? In: JIRÁK, Jan – WOLÁK, Radim (ed.): *Mediální gramotnost: Nový rozměr vzdělávání*. Praha, Radioservis 2007, s. 45. Jako nápadný příklad, v němž se vyjevila snad všechna negativa takového zjednodušujícího a senzacionistického přístupu k problematickým stránkám minulosti, může sloužit „kauza Kundera“.

totalitě se příliš soustředí na konkrétní životní peripetie svých postav a postrádají podle mého soudu obecnější vypovídací hodnotu. Často zůstávají jen případem vytrženým z dobových souvislostí – a totéž nejednou platí pro popisy represí, struktur moci, různých operačních opatření a podobně. Ostatně v rámci proklamovaného výzkumu struktur lze přinášet nejen jejich popisy, informace o personálním obsazení nebo organizační schémata. Zajímavější by bylo přiblížení každodenního fungování represivního a dohlížecího aparátu, nastínění mentalit příslušníků Státní bezpečnosti či byrokratického chodu těchto struktur.⁴⁴ V této souvislosti je také důležité nejen vnímat, ale pokoušet se rovněž analyzovat jistý nesoulad či mimořádnost oficiálních proklamací, rozborů a hodnocení poměrů i výkonů mocenského aparátu na jedné straně a reality, jak ji prožívala společnost a různé její složky, na straně druhé.

Odkazy na život v široké „šedé zóně“⁴⁵ přitom neznamenají žádné (n)ostalgiecké vzpomínání či zapomínání a zlehčování reality „doby nesvobody“. Ponor do dřívějších „zlatých časů“ podnikových rekreací, rozvoje konzumní společnosti, sociálních jistot a podobně skýtá zároveň možnost postihnout pragmatické strategie, jimiž si držitelé moci zajišťovali alespoň pasivní přístup většinové společnosti k panujícím poměrům. Za jakou cenu byla zabezpečena – dnes snad někým vyzdvižovaná – všeobecná zaměstnanost obyvatel komunistického státu? Jak kvalitní byly z dnešního pohledu levné produkty (ne)dostupné v maloobchodní síti? Jaký vliv na kulturní život, smýšlení a postoje lidí měly různé estrády, nedělní seriály a blýskavé pozlátko oficiální popkultury? I takové tázání pomáhá porozumět účelovým praktikám zacíleným na každodenní život členů společnosti.⁴⁶

Stále se tedy vracíme k obsahovému zaměření a svého druhu i omezení časopisu *Paměť a dějiny*. Samozřejmě lze namítnout, že zakládající ředitel Ústavu pro studium totalitních režimů Pavel Žáček hned v úvodu prvního čísla časopisu deklaroval zájem právě o výzkum organizace totalitního vládnutí, represe, porušování lidských práv atd.⁴⁷ Pokud však chce revue zaujmout dlouhodobě respektované místo v české historické obci, pak by měla vzít v úvahu, že nejen to je synonymem totalitního panství či diktatury, a zohlednit výše naznačené otázky či některé kritické argumenty, jež zazněly v polemikách o činnosti ústavu. Zaměření časopisu ovšem

44 Viz Hon na agenty byl omyl: S historikem Jiřím Sukem o neonormalizaci, Žáčkově ústavu a o původu kabaretního slova totáč. In: *Respekt*, roč. 21, č. 5 (2010), s. 43.

45 Nepoužívám zde tento pojem v tom významu, který mu dala Jiřina Šíková koncem 80. let – tedy jako označení pro příslušníky oficiálních struktur, kteří projevovali zřetelnou otevřenost vůči disentu – ale jako výraz pro sféru „normálního“ či všedního života většinové společnosti mezi póly „moci“ a „opozice“.

46 Viz BREN, Paulina: *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2010

47 Viz ŽÁČEK, P.: Editorial. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 3.

zároveň skýtá potenciál k diskusím o obecných i konkrétních otázkách výzkumu soudobých dějin či kolektivní identity a paměti české společnosti. Badatelské výsledky Ústavu pro studium totalitních režimů i texty publikované v revue *Paměť a dějiny* přitom ve svém celku reprezentují a vytvářejí jeden z možných pohledů na dějiny několika posledních českých, respektive československých desetiletí – pohled selektivní a svým způsobem politický, s nímž je možné nesouhlasit a polemizovat. Revue tudíž chápeme jako místo artikulace konkrétně zaměřeného, nikoli však jediného a z principu správného obrazu „doby nesvobody“.

Na úplný závěr se nelze vyhnout otázce, do jaké míry je tento obraz odrazem politiky dějin i paměti, a tedy zneužitelný k politickým cílům. Nemyslím si, že by autoři jednotlivých příspěvků byli vedeni osobními politickými motivy. Současně je třeba přiznat, že je zde obsažen potenciál k účelovému zacházení s minulostí a potažmo k legitimizaci určitých trendů v přítomnosti. Časopis se rozvíjí v mezích daných směřováním Ústavu pro studium totalitních režimů. Nakolik lze časopis od mateřského podniku oddělit? Připomeňme na tomto místě ještě jednou tezi bývalého ředitele Pavla Žáčka, že čtvrtletník má představovat reprezentativní výstup jmenované instituce. Ta je však nejen v řadách politické, ale i odborné veřejnosti mnohými vnímána jako politická záležitost. Slovy Jiřího Suka z již citovaného rozhovoru v týdeníku *Respekt*: „Ten ústav vznikl na základě těsné spolupráce jeho zakladatelů s politiky ODS, to je nesporné. Myslím, že politická vazba přetrvává, je to ideová vazba na pravicovou politiku a na její koncept vyrovnání se s minulostí. Na koncept, který je politický mj. i v tom smyslu, že celé období 1948 až 1989 považuje za dobu totality.“⁴⁸

Paměť a dějiny dokáží být velmi ohebným materiálem i dílem lidských zájmů. Doufáme, že revue *Paměť a dějiny* dokáže rizika takřkajíc vepsaná do svého genetického kódu alespoň reflektovat. I když nakonec vždy záleží především na čtenáři. Kdo bude chtít, ten si v ní účelovou promluvu a politiku dějin najde. Někdo jiný se spokojí „pouze“ se čtením periodika přinášejícího více či méně zajímavé informace o časech, které jsou již našťěstí za námi.

Příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu P405/10/P100 „Formování historického vědomí české poúnorové společnosti na příkladu vytváření husitské revoluční tradice“.

48 Hon na agenty byl omyl, s. 43 (viz pozn. 44).